

חופש, מוסר, דמוקרטיה

א

ני רוצה לפרוש חלק מן הרקע התיאורטי המופשט, שנוגע לשאלות של חופש הריבון, חופש היצירה, חופש ההתבטאות. אני רוצה ליצג את נקודת המבט המוסרית ויותר מכל רכר אחר, אני רוצה להסתכל בשאלה מה הם העקרונות שצריכים להנחות אותנו, כאשר אנחנו שואלים את עצמנו מה מותר ומה אסור בתחומים האלה. אי-אפשר לצאת ידי חובת העניין, מבלי להזכיר גם דוגמאות מענייני דיומא, משאלות מלחמת לבנון, או משאלות הצנוורה על סרטים ומחזות וכיוצא בזה, אבל לא זה לב העניין שלי, אלא מה שמעסיק אותי הן השאלות העקרוניות.

כאשר מדובר במוסר, הכוונה למערכת המגבלות העליונה, שהיא בסופו של דבר השופט העליון, לגבי המותר והאסור בחיים המשותפים שלנו. חיים משותפים, של בעלי דעות שונות, ערכים שונים, אידיאלים שונים, אשר רוצים בכל-זאת לחיות יחד. ומערכת הנורמות המוסרית, היא הקובעת את המגבלות האחרונות בהן אנו מתחשבים, כשלב המכריע, כבואנו להחליט מה בסופו של חשבון מותר לנו לעשות ומה אסור לנו לעשות.

הדמוקרטיה כזה אנחנו אמורים לקיים את חיינו המשותפים מוצדקת רק על יסוד בסיס מוסרי זה. אותי לא מעניינת הדמוקרטיה כתור איזו שהיא שיטת מימשל יעילה, המקדמת או מקצרת את הדרכים להחלטה בעניינים ציבוריים. לא מעניינת אותי הדמוקרטיה משום נקודת מבט, אלא מתוך-כך שהיא היחידה המאפשרת חיים משותפים הוגנים של בעלי עמדות וערכים שונים.

כניגוד להרבה מן הדעות הרווחות, אני סבור שהדמוקרטיה היא שלטון הרוב, משום שאם אנחנו מסתפקים בהגדרה של שלטון הרוב, פירושו שאנו נותנים אפשרות לרוב להיות שרירותי, להפעיל את עריצות לבו ולעשות במיעוט כל שליבו חפץ. זאת לא דמוקרטיה. כאשר מדובר בדמוקרטיה, מדובר ראשית על הזכויות האנושיות והאזרחיות הבסיסיות, ואלה חייבות להישמר בכל מחיר ובכל תנאי, תהיה דעתו של הרוב אשר תהיה. ומעבר לזכויות הבסיסיות, מעבר לשמירה על חירויות האזרחים וביחוד המיעוטים; מעבר לזה שם שולט הרוב, כלומר באיזה צד של הכביש תיסענה המכוניות, או איזה סוג כלכלה תהיה לנו — ליברלית או סוציאליסטית או קפיטליסטית, ומה יהיה האחוז השולי של מס ההכנסה, כמה שנים ילמדו ילדים בבית-הספר חינוך חובה וכמה בחינוך רשות — אלה שאלות שלא נוגעות במישרין ובחלקן אפילו לא בעקיפין, לחירויות הבסיסיות, ולכן הן נתונות לשלטון הרוב. אבל שלטון הרוב לא יכול להחליט לסתום למיעוט את הפה, לגרש את המיעוט ממקום מושבו, להרוג את המיעוט, להכניס אותו לבית-הסוהר או כיוצא בזה.

כלומר הדמוקרטיה מתבטאת בהרבה יותר מטכניקה של שלטון הרוב — בארגון כזה של המוסדות האזרחיים והמדיניים, ששומר מכל משמר על החירויות הבסיסיות ורק מעבר להן נוקט בשיטה של הכרעת הרוב. ההבדל בין נקודת המבט המוסרית ונקודות מבט אפשריות אחרות, מתגלה כשתי גישות רווחות אפשריות לשאלת הזיהוי של הציונות. "על רגל אחת" ובצורה טלגרפית, שותפים כל הציונים לרצון לחת לבני העם היהודי חופש לאומי. לשאלה — למה מגיע לבני העם היהודי חופש לאומי? — אנו מוצאים שתי תשובות שונות לחלוטין זו מזו. אחת נעוצה בגישה המוסרית, והשנייה — בגישה אחרת, התשובה המוסרית, מוצאת ביטויים מפורשים בציונות הקלסית, אצל חיים ויצמן, ואפילו במשפטים מסוימים שבהכרזה על הקמת המדינה וזו הנמקתה: החופש

הלאומי מגיע לבני העם היהודי כשם שמגיע חופש לאומי לכל אדם. לכל בני-האדם יש חירויות מסוימות, בין השאר — החירויות לטפח את שייכותם הלאומית, בין השאר — החירויות לעצמאות לאומית. חופש זה מגיע לכל אדם הוא מגיע גם ליהודים. היהודים לא שונים בהקשר זה משאר בני-האדם. החופש מגלות והחופש משעבוד של בני עם אחר, והחופש מעול מכל מיני סוגים אחרים שלו, מגיעים ליהודים, כמו שהוא מגיע לאחרים. וכאמת בהכרזה על הקמת המדינה, מדובר על כך — על זכותנו הטבעית להיות "ככל עם ועם". עומד כרשות עצמו במדינתו הריבונית.

הגישה השנייה, האלטרנטיבית, מסתכמת, ולא בהלצה, בתשובה שנתן שר החוץ לפני כמה ימים, לשאלה למה אנחנו רוצים לחיות בארץ-ישראל. תשובתו שתיכנס בוודאי לתולדות-הציונות כבדיחה היתה זו: למה אנחנו רוצים בזה? — "ככה". ההסברים שנתן לאחר מעשה אינם מעלים כמובן ואינם מורידים. ואני אינני מתייחס לדברים כאל הלצה. מפני שאני חושב שיש בהם ביטוי אוטנטי, אפילו קיצוני באוטנטיות שלו, לגישה אחרת, לתשובה אחרת לשאלה למה מגיע לבני העם היהודי חופש לאומי. והיא הגישה והתשובה הלאומנית. במקום העליון לפי גישה זו לא נמצא האדם, אלא העם, והעם לא חייב דין וחשבון אלא לעצמו. והעם, אם הוא יכול, ואם הוא רוצה, הוא עושה. וכאשר שואלים אותו: למה אתה רוצה — הוא לא חייב דין-וחשבון לאיש. הוא חייב דין-וחשבון רק לעצמו. והתשובה שיכול העם לתת לזולתו היא: למה? — ככה. משום שכל האחרים נמצאים ממילא רק בשולי דרך חיינו הלאומית, הלאומנית. והוא מביא בחשבון את האחרים, רק כאשר נשקפת לו מהם איזו סכנה. כלומר כאשר מדובר על יחס למיעוטים, בין כמד הימני של הקו הירוק, ובין כמד השמאלי של הקו הירוק, אנחנו מפסיקים להיות דמוקרטיה ומתנהגים כמדינה קולוניאליסטית. ש- משתמשת בתקנות הגנה שרירותיות, שרשויות לה לעשות כילידים הנחותים ככל שעולה על רוחה.

חופש הביטוי ופגיעה ברגשות

על רקע כללי זה, כרצוני להשמיע כמה טענות כלליות בקשר לחופש הביטוי. צריך לברר מהם עקרונותיהם של כל הטענות בעניין זה.

כאשר מדובר על חופש הביטוי, אני רוצה להדגיש שמדובר בשאלות המותר והאסור בכל תחומי ההתנהגות המילולית. בין כאשר מדובר על הבעה יזומה וכן כשמדובר בתגובה, גם על דברים שאני אומר מפני שמתחשק לי לומר אותם, וגם על דברים שאני אומר בתור תגובה לדברי מישהו אחר. וקודם כל, צריך להיות ברור שכאשר מישוה דורש מזולתו להחריש, להימנע מלדבר, עליו חובה ההוכחה, ולא — על הדובר להוכיח שמותר לו להשמיע את מחשבותיו, שמותר לו לבטא את רחשי לבו ואת הרהורי דעתו. על תובע השתיקה החובה הראות מדוע אסור לי לומר את מה שאני רוצה לומר, מפני שזאת אחת מחירויות הבסיסיות. כל החירויות הבסיסיות הן אלה הנוגעות בסופו של דבר למהותו של האדם, ובמהותו האדם הוא יצור חושב ושוקל, יצור שיכול ללמוד מאחרים וללמד אחרים, להשתכנע מאחרים. לנסות לשכנע אותם, שהוא מעוניין בשיקולים אלה — שלו ושל אחרים, כדי לדעת מה מן הדין לעשות, מה טוב לעשות ומה רע לעשות. וחופש הביטוי הוא אחד מן הגילויים של היסוד המהותי הזה בחיי האדם ובטבעו, ולכן לא על הדובר חובת ההוכחה. ואין זו שאלה של משחקי פרקליטים, אלא משחמע ממה שאני אומר, שמותר לי לומר כל מה שלבי חפץ. אלא אם כן יש לי נימוקים טובים מאוד לשחוק. בניגוד לדעה הפוכה שיכולה לומר: חובתי לשחוק, אלא אם כן יש נימוקים טובים מאוד לומר את

מה שיש לי לומר. עיקרון שני באותו הקשר: בכל תחום בחיינו בו מותר להביע דעה אחת בנושא כלשהו, מותר להביע גם את כל הדעות האחרות שאין בהן פגיעה בחירויות הבסיסיות. אין תחום, אין נושא, אין שעה ואין מקום שבהם מותר להשמיע רק דעה אחת. אנחנו נותנים רשיון אוטומטי לכל אחד להביע את דעתו, בכל מקום ובכל שעה, שבה אנו עצמנו מכיעים את דעתנו ובכל שאלה שהיא. כדוגמא קונקרטית אני יכול להעיד על עצמי שבשבועיים הראשונים למלחמה, למרות שכבר היו מודעות בעיתונים, בסגנון של: דין לא חתמתי עליהן, בין השאר מתוך הרגשה שאין לי עדיין מספיק אינפורמציה על מה שקורה ועל איך זה קורה, אבל באמצע יוני, כאשר ככל העיתונות הישראלית התפרסם שראש הממשלה אמה בוועדת החוץ והבטחון, שאם יהיו 50 אנשים חפים מפשע בבית מסויים, והיטלר ביניהם מותר להפציץ בית זה, על היטלר שבו, ועל חמישים האנשים האחרים החפים מפשע, אז ראיתי לעצמי את הרשות הגמורה לקום ולומר שלדעתי ההיפך מזה הוא הנכון. ואני לא מדבר כאן על השאלה מי צדק — בגין מנקודת מבט, או אני מנקודת מבטי, אלא, על החופש להביע, ברגע שמישהו טוען שמותר או אפילו חובה לעשות מעשה כזה וכזה, מיד ניתנת הרשות לכל אחד אחר, לבוא ולבטא באותו ענין את דעותיו, הוא תהייה אשר תהייה. לעיקרון זה סיפקה לנו המלחמה האחרונה דוגמאות מכריעות. וכל הטענות וההתייחסויות כדבר האיסור לתקוף במהלך המלחמה את מטרותיה ואמצעיה נראים לי פסולים, מעיקרם, מנקודת מבט מוסרית, משום שברגע שמישהו הרשה לעצמו לדבר בעד המלחמה, ניתן היתר אוטומטי לדבר נגדה. הדמוקרטיה היא סימטרית לחלוטין ביחסיה אל הדעות. ואני מוכן להכניס לתוך הרשות הסופת הכללית בזאת רק מגבלות קטנטנות, ממש קלושות, בקשר לעיתוי. כלומר, אם תפקידי כרופא, הוא לנתח חולים אנושים אינני יכול לומר: עכשיו אינני מתעסק בחובתי הרפואית אלא יוצא אל הרחוב, עולה על חבית, ודן בשאה — האם מותר או אסור להפציץ. בוודאי שהחובה להציל אדם פצוע שמונח לרגלי, החובה הרבה יותר מהחובה לנסות לשנות בדרך של הטפה ונאומים את המדיניות הכללית של מדינתי. אבל זה רק בנסיבות מיוחדות ממש, לעומת זאת אני אזרח חופשי, כלומר שלא גוייס למילואים, ואין לי שום תפקיד אזרחי מכריע כמו רופא או כיוצא בזה, אני יכול לומר מה שאני רוצה גם בשעת מלחמה, כאשר מדובר בשאלות של הצדקה הכללית, השימוש באמצעים מסוימים וכדו'. נימוק המוראל שעלה לעתים כל-כך קרובות, אינו חופס. (א) מפני שגם למוראל יש דרישות מגוונות. כשם שהיו אנשים שטענו שרבריהם של אנשים כמוני פגעו במוראל שלהם; כך היו תלמידים שהגיעו אלי אחרי המלחמה ואמרו שרק אחרי ששמעו טענות כמו שלי ושל חברי, יכלו להמשיך לשאת בעול המלחמה, בידעה שהם לא נלחמים בשביל איזו מעצמה אבודה, ובעלת צבע חום. אלא שעדיין נלחמים בעד דמוקרטיה.

(ב) אבל לא רק ברמה המעשית, אלא גם ברמה העקרונית. דרישות המוראל, דרישות השמירה שלך על המוראל שלך, אינן עדיפות על הזכות הבסיסית שיש לי לבטא את דעתי. אין עדיפות למוראל שלך, על חופש הביטוי שלי. ההרגשה הלא-הטובה שיש לך אין בה יסוד חשב, בוודאי לא יסוד מכריע, כאשר מדובר על מניעת, שילול זכויות מן הזולת. יש כמובן הבדל בין הבעת דעה לבין הטפה למעשים מסוימים, ונצטרך להבדיל כאן בין רמה עקרונית לרמה מעשית. לא כל מה שמותר לי כאשר מדובר על הבעת עקרונית של דעות מותר לי מיד להטיף לכיבוש, ובודאים שאסור לי להטיף בפועל למעשה המנוגד לעקרונות המוסר.

מֵאֵרַת הַזִּיכְרוֹן הָאָרוֹךְ

אולנשפיגל? הסקוטים, אמנם, עוד לא לגמרי מחלו לאנגלים (אותם הם מכנים, בחצי-היתול, "סאסקנים", היינו, סכסונים) את התבוסות המרות שנחלו מידיהם בעת החדשה, והם אוהבים לדבר על סקוטלנד כעל "מושבה אנגלית". אבל הם כעצמם מלגלים על כך, ועל "הזיכרון הארוך" הזה, שאין לו משמעות בחיי התרבות שלהם.

וזהי קללתו של האזור בו אנו חיים, של אגן הים התיכון, וביחוד חציו המזרחי — וזהי גם תכונתו הנוגעת ללב ביותר. מבחינה זו אנו היהודים היושבים כאן שייכים לאזור במלוא מובן המלה. גרנו אחרינו את השוכל הארוך והכבד של זכרונותינו על פני כל ארצות הגולה, והזרנו אותו הביתה. טרולים ומכשפות אין פה — שמש המזרח התיכון שרפה אותם כליל לפני אלפי שנים — אבל יש לנו חשבונות פתוחים עם כל העולם. ותכונה זו, המרגיזה כל כך, אובדת כעת במהירות אצל היהודים בחו"ל, וזהו אולי האות המובהק ביותר להתבוללותם. מעיף לסחוב את השוכל הזה. לפעמים צריך לצאת מכאן ולאורר את הראש באחת הארצות ה"צעירות", כמו צרפת או אנגליה. אבל כשלעצמי, אם אי-פעם יצליח הפרוייקט הנסתר לחתוך את מדינתנו בעזרת "תעלות ימים" למיניהן, לנתקה מן היבשת ולהשיטה אל לבים — אני אשאר כאן, במזרח התיכון, כלבנט העתיק, המתוסבך, היפה, והאהוב עלי מכל. ■

גם שם לא סוגרים חשבונות, ולעזאזל עם השאלה איפה בכלל האויב. והמוסלמים עד עצם היום הזה נלחמים ביניהם, כאשר מקור מחלוקתם היא שאלת יורשו הלגיטימי של מוחמד. הרי זה כאילו מלחמות השושנים לא היו מסתיימות לעולם! וכמצריים, הקופטים טוענים שהם ורק הם צאצאי המצרים הקדמונים ויורשי תרבותם המפוארת. כאילו שאר אוכלוסיית מצרים יצאה בהמוניה ממדבריות ערב במאה השביעית ובאה והתיישבה בעריה וכפריה של ארץ הנילוס.

אותה תכונה נמצאת גם בתרבותם של בני האי כרתים, למשל. הקורא את "הדר"ח לגרקו" מאת ניקוס קאזאנצאקיס מגלה גם שם את השוכל הארוך והמסורבל של זכרונות וחשבונות שאינם נסגרים לעולם.

וזהי דרכו של האזור בו אנו חיים, אזור שתרבותו כה עתיקה שלעומתה בני צפון ומערב אירופה נראים כבני-תשחורת שלא מכבר הצטרפו אל המין האנושי. ולא רק אצל הסקנדינבים, שיצאו מן היערות רק לפני מספר מאות שנים, עוד מסתובבים שדים וטרולים למיניהם — כפי שעיון כיצירותיהם של איסכן וסטרינברג ועד אינגמר ברגמן בימינו מגלה עד מהרה — אלא גם אצל האנגלים, הפרוזאיים כל-כך. יש עוד לא מעט רוחות ושדים: ראה הצלחתו המסחררת של טולקין, ממציא ה"הוביט", "שר הטבעות" וכו'. אלה הן מחלות ילדות, בסך-הכל.

אבל שם, בתרבות המערבית המודרנית, אין מטפחים את המטען הרגשי של זכרונות העבר הקולקטיבי, על חשבונותיו, ויהיו רוויי דמים כשיהיו. (קורה, כמובן, שהחשבון פשוט איננו יכול להיסגר, כי המאבק עורנו נמשך — כמו באירלנד, למשל. אבל לא בכך עסקינן.) עוד לפני זמן לא רב — במושגים שלנו — טכחו קתולים ופרוטסטנטים זה את זה בהמוניהם ובהנאה רבה. והיום אין לזכרונות אלה כמעט כל משמעות רגשית. קשה לתאר שהוצאת ספרים הולנדית תמנע מלפרסם ביוגרפיה טובה של קרלוס החמישי, או אפילו של בנו המגעיל, פיליפ השני, אשר עשו שמות נוראות בארצות השפלה במאה ה-16. (וזכרים את טיל

"... זכור את אשר עשה לך עמלק!" מישוהו ראה עמלקים בזמן האחרון? — במאה השנים האחרונות? — באלפיים השנים האחרונות? לא משנה. את עמלק עלינו לזכור, ויש מי שדואג להזכיר לנו. ההסבר המקובל הוא שהעמלקים היו מנוגלים במיוחד, אויבים אכזריים מאין כמוהם. אבל "בת ככל השודרה" נשמע לא הרבה יותר מעודן. וכמו עמלק, אין צורך לומר, לא שכחנו גם את הפלשתי, היווני והרומי, שלא לדבר על הצלבנים והמלניצקי הצורך, קוזאקים ועוד כל מיני זדים שמוזמן עברו מן העולם.

אצלנו לא סוגרים חשבונות. כאשר לא מכבר העליתי את הרעיון שמן הראוי להוציא לאור בעברית את "זכרונות אדריאנוס" מאת מרגריט יורסנאר, הסבירו לי כולם שהדבר בלתי אפשרי. שהרי אדריאנוס קיסר הוא "אדריאנוס שחיק-עצמות" שרמם של עשרת הרוגי מלכות בראשו, עד עצם היום הזה. זה שהוא מת לפני כ-1900 שנה ומאז חלו אי-אילו שינויים בעולמנו לא שייך לעניין.

נוכחתי בכך כאשר חזרתי וקראתי לא מכבר את "הברדלס" של ג'וזפה די לאמפרוזו. גם שם, באי המשולש סיציליה, לא סוגרים את החשבון עם אף אחד, ולא משנה כלל אם הוא עוד קיים. שם עוד זוכרים את הפניקים ואת היוונים והערבים והאוסטרים, ומיידע-מייעוד.

ובלבנון, שכנתנו, היתה תנועה "כנענית" שקדמה לזו שלנו, ושאפה לחזור אחורנית, אל הצורים והצידונים, אל התרבות הפניקית הקדומה. משורריה של תנועה זו קראו לעצמם תמוז ואדונים, ועסקו במוטיבים לקוחים מהמיתולוגיה השמית הקדומה של סוריה רבתי. כאשר אחד מטובי המשוררים של אותה תנועה, סעיד עקל, כתב מחזה על נושא כה יפתח (סיפור פאגאני מאין כמוהו, מן הפרימיטיביים שבמקרא!), נוף בו אביה הרוחני של התנועה, אנטון סעדה, על שבחר לו נושא "יהודי מובהק, עויין לתרבות הסורית", והציע לו להעמיק במיתוסים של ארצו ולתקן את דרכיו. ואכן, עקל ישב וכתב מחזה פויט בשם "קדמוס", על אותו אבי-קדמון שלפי המסורת לימד את בני יוון את מלאכת הכתיבה...

חופש, מוסר, דמוקרטיה (המשך)

אסור לי בחירות הבסיסיות של האזרחים. אסור לי להטיף לרצח, להרג, להרג של קבוצות שלמות. אסור לי להטיף למשל, לגירוש הערבים מישראל, או מארץ-ישראל. אסור לפי דעתי, להטיף למעשים שיש בהם פגיעה בחירות הבסיסיות של האזרחים.

אי-הזכות לשתוק

סוג אחד מסוים של התנהגות מילולית הוא תשיקה, ואנחנו צריכים לשאול את עצמנו מתי יש לנו זכות לשתוק, האם בכל מקום, בכל עת ובכל שעה, יש לנו הצדקה מוסרית לשתוק? לדעתי יש הקשרים מסוימים, בהם אין לנו רשות לשתוק, מפני שבהקשרים מסוימים מתפרשת תשיקה כהודאה, וכל זמן שאני שותק, אני מבטא הסכמה מובלעת עם כל מה שקורה, ואני נושא באחריות חלקית לכל מה שקורה. הדרך היחידה להתקומם כנגד הנעשה הבלתי-צודק והבלתי מוסרי (אע"פ שמבחינה פרוצדורלית אין בו פגם) היא על-ידי הביטוי החדי-משמעי, של ההסתייגות המוחלטת מן המטרות שמנסים להשיג או מן האמצעים שנוקטים בהם, או מצעדים אחרים של המרינויות הכוללת.

חובת הצעקה

בצד זכות ההתבטאות ישנה חובת הצעקה. החובה להסתייג ממעשים מסוימים, ומי שלא מסתייג

הערה שלילית: תורתו נחונה לידידי אנטון שמאס, שהסב את חשומת לבי למאמרו של ג'וזף זיידאן, "מיתוסים וסמלים בשירה הערבית המודרנית", שהופיע ב-"Journal of Arabic Literature" בארה"ב, בו מצאתי את האינפורמציה על התנועה הלאומית הסורית והשפעותיה החברתיות.

Handwritten signature: 'Fr 18/10'

חתום על
עתון 77
 לשנת 1983

Handwritten signature: 'Fr 18/10'